

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 29 (2012)

Πολιτική και εκπαίδευση

Τα κύματα των θεωριών εκδημοκρατισμού και τα αραβικά καθεστώτα: Μεταξύ μεταβασιολογίας και αραβικού εξαιρετισμού

Μάνος Τσατσάνης

doi: [10.12681/sas.872](https://doi.org/10.12681/sas.872)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσατσάνης Μ. (2015). Τα κύματα των θεωριών εκδημοκρατισμού και τα αραβικά καθεστώτα: Μεταξύ μεταβασιολογίας και αραβικού εξαιρετισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 29, 127–150. <https://doi.org/10.12681/sas.872>

Τα κύματα των θεωριών εκδημοκρατισμού και τα αραβικά καθεστώτα: μεταξύ μεταβασιολογίας και αραβικού ξηαιρετισμού

Μάνος Τσατσάνης*

Με αφορμή την εκδήλωση του κύματος μαζικών κινητοποιήσεων στον αραβικό κόσμο (κυρίως) κατά το πρώτο εξάμηνο του 2011, το άρθρο εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους οι θεωρίες πολιτικής επιστήμης –και οι θεωρίες εκδημοκρατισμού ειδικότερα– έχουν αναλύσει και εξηγήσει στο παρελθόν τη σχέση των αραβικών κρατών με τη δημοκρατία: τις προοπτικές φιλελευθεροποίησης των καθεστώτων στην περιοχή, τους παράγοντες που επηρεάζουν την εντατικοποίηση των αιτημάτων για δημοκρατία και, εν τέλει, τους μηχανισμούς που επιτρέπουν την παρατεταμένη επιβίωση μη δημοκρατικών μορφών διακυβέρνησης στον αραβικό κόσμο. Στο πρώτο μέρος, επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση της ανόδου και υποχώρησης των βασικών θεωριών εκδημοκρατισμού, από τις υποθέσεις της κλασικής θεωρίας του εκουγχρονισμού έως το σύγχρονο ‘μεταβασιολογικό’ υπόδειγμα. Στο δεύτερο μέρος, η εστίαση μεταφέρεται στις θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν κυρίως εντός του τομέα των μεσανατολικών σπουδών, αρκετά συχνά διατυπωμένες με τη μορφή ευθείας κριτικής σε βασικές παραδοχές των θεωριών εκδημοκρατισμού. Ο βασικός σκοπός των συγκεκριμένων θεωρητικών προσεγγίσεων είναι η αναζήτηση των αιτιών για την αντοχή των αυταρχικών καθεστώτων στην περιοχή, με την εγκατάλειψη της παραδοχής ότι τα αραβικά πολιτικά συστήματα βρίσκονται σε διαδικασία μετάβασης προς τη δημοκρατία. Στο τέλος του άρθρου παρατίθενται κάποιες εκτιμήσεις για τις πιθανές επιδράσεις των κινητοποιήσεων του 2011 στο επίπεδο της θεωρίας.

Η συγκυρία συγγραφής του κειμένου αυτού είναι πιθανό να καταγραφεί μελλοντικά ως η απαρχή του πρώτου κύματος εκδημοκρατισμού στις χώρες της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής. Στην Τυνησία, όπου τον Δεκέμβριο του 2010 εκδηλώθηκαν οι πρώτες μαζικές κινητοποιήσεις ενάντια στην κυβέρνηση

---

* Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Centre for Research and Studies in Sociology (CIES-ISCTE) Lisbon University Institute <etsats@gmail.com, emmanouil.tsatsanis@iscte.pt>

του Μπεν Αλί, συντελέστηκε το πρωτοφανές γεγονός αποπομπής προέδρου από την ηγεσία αραβικού καθεστώτος κατόπιν λαϊκής απαίτησης. Μερικές εβδομάδες αργότερα το σκηνικό επαναλήφθηκε στην Αίγυπτο, την ίδια στιγμή που οργανώνονταν διαμαρτυρίες στο σύνολο σχεδόν των αραβικών χωρών, από το Μαρόκο και την Αλγερία έως το Μπαχρέιν και το Ομάν. Στη Λιβύη, η εξέγερση οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο και τελικά στον θάνατο του συνταγματάρχη Καντάφι, ενώ στη Συρία και την Υεμένη η αιματηρή καταστολή των μαζικών κινητοποιήσεων συνεχίζεται μετά από οκτώ ολόκληρους μήνες. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι –έως το φθινόπωρο του 2011– πουθενά, συμπεριλαμβανομένων των χωρών όπου επιτεύχθηκε ανατροπή της ηγεσίας, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις μετάβασης σε δημοκρατικό καθεστώς. Το μέλλον των περισσότερων αραβικών καθεστώτων παραμένει εξαιρετικά ρευστό και αβέβαιο, με αρκετά διαφορετικά σενάρια να φατνάζουν εξίσου πιθανά.

Κύριος στόχος του άρθρου δεν είναι να προσφέρει προβλέψεις για το καταληκτικό σημείο της ‘αραβικής άνοιξης’ σε κάθε χώρα, ούτε κάποια εκτίμηση για τα βαθύτερα αίτια της (αν και η συζήτηση θα αγγίξει εμμέσως και αυτά τα ζητήματα). Τα γεγονότα που έλαβαν χώρα κυρίως στο πρώτο μισό του 2011 αποτελούν, στην προκειμένη περίπτωση, την αφορμή για την εξέταση μιας μακρόχρονης και επεισοδιακής σχέσης: αυτής μεταξύ των θεωριών πολιτικής επιστήμης –και ειδικότερα των θεωριών εκδημοκρατισμού και των προσεγγίσεων που αναπτύσσονται στον τομέα των μεσανατολικών σπουδών– και της πολιτικής πραγματικότητας στα αραβικά καθεστώτα. Επί δεκαετίες, οι πολιτικοί επιστήμονες που αναζητούν θεωρητικές εξηγήσεις για τη μετάβαση κρατών προς δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης επανειλημμένα παρατηρούν την πολιτική πορεία των χωρών της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής να μην συμμορφώνεται με τις θεωρητικές υποθέσεις τους. Το αποτέλεσμα είναι ότι –τουλάχιστον από την οπτική των θεωριών εκδημοκρατισμού– ο κόσμος της αραβικής πολιτικής κατατάσσεται στην κατηγορία των εξαιρέσεων και των εμπειρικών παρεκκλίσεων, οι οποίες εξηγούνται μέσω της *a posteriori* επίκλησης κάποιου πολιτισμικού ή άλλου παράγοντα. Η μόνη, λοιπόν, πρόβλεψη που διακινδυνεύεται στο άρθρο αυτό είναι ότι η ‘αραβική άνοιξη’, όποια και αν είναι η τελική της κατάληξη, θα προσθέσει ένα ακόμη στάδιο στην παραδοσιακά δυσχερή σχέση του τριγώνου θεωριών εκδημοκρατισμού, μεσανατολικών σπουδών και ιστορικής εμπειρίας στον αραβικό κόσμο.

Τα 'κόμματα' των θεωριών εκδημοκρατισμού

Σε μια προσπάθεια καταγραφής του πλήθους παραγόντων που δύνανται να επηρεάσουν τον τύπο καθεστώτος σε μία χώρα, οι James Mahoney & Richard Snyder (1999) ανέπτυξαν την προσέγγιση της 'χοάνης'. Αυτή ουσιαστικά βασίζεται σε μια σύνθεση των κυρίων θεωριών εκδημοκρατισμού, προσφέροντας έτσι εμμέσως μια εικόνα των διαφορετικών θεωρητικών αφητηριών και οντολογικών παραδοχών της εκάστοτε σχολής σκέψης. Το μοντέλο των Mahoney & Snyder προτείνει την οικοδόμηση εξηγήσεων μέσω της μελέτης παραγόντων που αντιστοιχούν σε πέντε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης, από το 'μακροδομικό' μέχρι το επίπεδο της πολιτικής ηγεσίας και της στρατηγικής ατομικής δράσης. Επιχειρώντας την αντιστοιχία μεταξύ διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων και επιπέδων ανάλυσης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι παράγοντες στους οποίους εστιάζουν οι πιο κλασικές θεωρίες εκδημοκρατισμού, δηλαδή η θεωρία του εκσυγχρονισμού, οι αναλύσεις της ιστορικής κοινωνιολογίας αλλά και η προσέγγιση των κυμάτων, αντιστοιχούν κυρίως στα ανώτερα επίπεδα ανάλυσης: διεθνής διάσταση, πολιτική κουλτούρα, οικονομικό στάδιο ανάπτυξης, εσωτερικοί δομικοί παράγοντες. Αντιθέτως, νέες προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα, αποδίδουν επεξηγηματική προτεραιότητα στους κοινωνικοπολιτικούς δρώντες [agency], εστιάζουν δηλαδή στα τελευταία επίπεδα ανάλυσης: συμφέροντα και επιλογές συγκεκριμένων προσωπικοτήτων ή μικρών ηγετικών ομάδων, συνήθως ευρισκόμενων εντός της πολιτικής ελίτ. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Οι δομικές θεωρητικές προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν μεταπολεμικά εστιάζουν σε οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες που δρουν αργόσυρτα και οδηγούν μακροπρόθεσμα σε εκδημοκρατισμό. Υιοθετείται συχνά η αναλογία με τις γεωλογικές 'τεκτονικές μετατοπίσεις' προκειμένου να υπογραμμιστεί το μεγάλο χρονικό διάστημα που απαιτείται για να οδηγήσουν οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές σε πολιτικούς θεσμούς και πρακτικές που πηγάζουν από σύγχρονες αντιλήψεις δημοκρατικής αντιπροσώπευσης. Η πιο γνωστή ίσως εκδοχή, η θεωρία του εκσυγχρονισμού [modernization theory], αποτέλεσε το ηγεμονικό θεωρητικό υπόδειγμα συγκριτικής πολιτικής κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο. Η βασική υπόθεση του εκσυγχρονιστικού υποδείγματος, σε ό,τι αφορά τον εκδημοκρατισμό, είναι ότι, πέρα από κάποια επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης, οι κοινωνίες γίνονται αρκετά περίπλοκες και δυναμικές για να μπορούν να κυβερνηθούν με αυταρχικά μέσα. Βασιζόμενοι στην ιστορική εμπειρία των δυτικών κρατών, οι υποστηρικτές της θεωρίας υπέθεταν ότι υπάρχει μία περίπου γραμμική σχέση μεταξύ οικονομι-

κού εκσυγχρονισμού (δηλαδή δημιουργίας καπιταλιστικών οικονομικών δομών), οικονομικής ανάπτυξης και εκδημοκρατισμού. Ο αιτιώδης μηχανισμός συγκροτείται σε πρώτο στάδιο από τη σύνδεση μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και φαινομένων όπως η αύξηση του μορφωτικού επιπέδου, η αστικοποίηση, η μείωση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα και η διεύρυνση της μεσαίας τάξης. Στο δεύτερο στάδιο, η αυξημένη κοινωνική κινητικότητα μεταφράζεται σε βαθμιαίες πολιτισμικές αλλαγές (π.χ., διάβρωση παραδοσιακών ταυτοτήτων, εξατομίκευση), που μακροπρόθεσμα καταλήγουν σε αιτήματα για μαζική συμμετοχή στο πολιτικό σύστημα (βλ. Lispet 1959, Pye & Verba 1965). Η θεωρία του εκσυγχρονισμού δέχθηκε συστηματική κριτική από μελετητές των αναπτυσσόμενων κοινωνιών κατά τη δεκαετία του 1970. Ένας από τους κύριους λόγους υποχώρησής της υπήρξε η μη επαλήθευση της κεντρικής της υπόθεσης σε διάφορα μέρη του κόσμου και ειδικότερα στον αραβικό κόσμο: παρά το γεγονός ότι αρκετές χώρες είχαν αρχίσει να επιδεικνύουν σχετικά υψηλούς δείκτες οικονομικής ανάπτυξης δεν είχαν προχωρήσει σε αντίστοιχα βήματα πολιτικής φιλελευθεροποίησης και εκδημοκρατισμού.

Η παράδοση της ιστορικής κοινωνιολογίας εστιάζει επίσης σε δομικούς παράγοντες, δίχως όμως να υιοθετεί το γραμμικό, εξελικτικό σχήμα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού. Η πιο βασική ειδοποιός διαφορά είναι η επικέντρωση στις σχέσεις μεταξύ κράτους και κοινωνικών τάξεων. Το συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο αναγνωρίζει τη δυνατότητα διαμόρφωσης εναλλακτικής πορείας προς τη νεωτερικότητα (με δημοκρατικά ή μη αποτελέσματα), απορρίπτοντας έτσι τον αιτιακό μηχανισμό 'πασπαρτού' που προσφέρει η θεωρία του εκσυγχρονισμού. Για παράδειγμα, στη μελέτη του Barrington Moore (1966), του πιο γνωστού ίσως εκπρόσωπου της συγκεκριμένης σχολής, αναλύονται ξεχωριστά οι περιπτώσεις οκτώ μεγάλων κρατών (Βρετανία, Γαλλία, ΗΠΑ, Γερμανία, Ρωσία, Κίνα και Ινδία). Η μελέτη εντοπίζει διαφορετικές τροχιές πολιτικής μεταβολής οι οποίες αποδίδονται στην εκάστοτε ισορροπία δυνάμεων και σύνθεση κοινωνικών συμμαχιών που διαμορφώνονται ιστορικά μεταξύ γαιοκτημόνων, αστών και αγροτών, και στον χαρακτήρα του κράτους που τελικά αναδύεται. Όπως και στη θεωρία του εκσυγχρονισμού, η εγκαθίδρυση της δημοκρατίας συνδέεται με κάποια προαπαιτούμενα: τη μείωση του μεγέθους της αγροτικής τάξης που θα σημάνει το τέλος των σχέσεων εξάρτησης με τους μεγάλους γαιοκτήμονες, την αναδιάρθρωση της άρχουσας τάξης γύρω από εμπορικά και βιομηχανικά συμφέροντα και τον συνεπακόλουθο έλεγχο του κράτους από την αστική τάξη, καθώς και την άνοδο μιας οργανωμένης εργατικής τάξης που θα αποτελέσει μέρος ενός ευρύτερου 'δημοκρατικού συνασπισμού'.

Ωστόσο, η πιο γνωστή απόπειρα καταγραφής των ιστορικών φάσεων εκδημο-

κρατισμού παγκοσμίως ανήκει αναμφίβολα στον Samuel Huntington (1991). Εντοπίζοντας τρεις διαφορετικές ιστορικές περιόδους, σε κάθε μία από τις οποίες συντελέστηκαν πολλαπλές μεταβάσεις σε δημοκρατικές μορφές διακυβέρνησης σε διαφορετικές περιοχές του πλανήτη, ο Huntington μίλησε για διαφορετικά 'κύματα' εκδημοκρατισμού, δίνοντας έμφαση στη διεθνή διάσταση των παραγόντων που οδηγούν στην εξάπλωση δημοκρατικών μορφών διακυβέρνησης. Το γεγονός της ύπαρξης κυμάτων φανερώνει από μόνο του, σύμφωνα με τον αμερικανό πολιτικό επιστήμονα, ότι οι τάσεις εκδημοκρατισμού συνδέονται με παγκόσμιους ή τουλάχιστον περιφερειακούς παράγοντες. Ενώ για το πρώτο κύμα τα αίτια θα πρέπει να αναζητηθούν στην επέκταση του καπιταλισμού και τη δημιουργία διεθνών αγορών, το δεύτερο κύμα συνδέεται κυρίως με την ήττα του φασισμού και την αύξηση της διεθνούς επιρροής δυτικών δημοκρατιών. Αντίστοιχα, το τρίτο και πιο πρόσφατο κύμα (το οποίο ξεκίνησε από τη Νότια Ευρώπη) μπορεί να αποδοθεί, κατά τον Huntington, σε πέντε βασικούς παράγοντες: α) προβλήματα νομιμοποίησης αυταρχικών καθεστώτων συνδεδεμένα με οικονομική στασιμότητα ή στρατιωτικές ήττες· β) αυξανόμενες προσδοκίες λόγω της ραγδαίας οικονομικής ανάπτυξης μεταπολεμικά και της συνεπακόλουθης ανόδου του μορφωτικού επιπέδου· γ) φιλελευθεροποίηση της Καθολικής Εκκλησίας· δ) μεταβαλλόμενες στάσεις διεθνών οργανισμών· και ε) φαινόμενα χιονοστιβάδας ως αποτέλεσμα της ανάπτυξης παγκόσμιων επικοινωνιακών δικτύων (Huntington 1991: 45-46).

Παρά τη γοητεία της ολιστικής εξήγησης που προσέφερε ο Huntington, οι επικρίσεις που δέχθηκε η προσέγγισή του υπήρξαν πολλές. Πέρα από τις αντιφάσεις στην περιοδολόγηση των κυμάτων, μία βασική κριτική αφορούσε την επικέντρωση στη διεθνή διάσταση του εκδημοκρατισμού. Αυτή η επιλογή οδήγησε σε υπεραπλουστεύσεις σύνθετων ιστορικών διαδικασιών και στην υποβάθμιση της σημασίας εσωτερικών παραγόντων, οι οποίοι είναι σημαντικοί όχι μόνο για την εμφάνιση τάσεων εκδημοκρατισμού, αλλά και για την τελική εδραίωση δημοκρατικών καθεστώτων (Grugel: 35-36). Παρόλα αυτά, η έννοια των κυμάτων εκδημοκρατισμού διαδόθηκε γρήγορα όχι μόνο εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας, αλλά παρεισέφησε σχετικά εύκολα και στο λεξιλόγιο πολιτικών, δημοσιογράφων και μελών μη κυβερνητικών οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν σε μη δημοκρατικές αναπτυσσόμενες χώρες. Κατά τη διάρκεια της εξάπλωσης του τρίτου κύματος σε μεγάλο μέρος του αναπτυσσόμενου κόσμου, στη δεκαετία του 1990, ακόμη και καθεστώτα του αραβικού κόσμου παρουσίασαν τάσεις πολιτικής φιλελευθεροποίησης (π.χ. Υεμένη, Αλγερία, Ιορδανία, Μαρόκο, Αίγυπτος, Τунησία), ενισχύοντας ακόμη περισσότερο ένα κλίμα αισιοδοξίας ότι η δυναμική του 'τρίτου κύματος' ήταν τέτοια που θα

παράσερνε και τα τελευταία δυσκολοκατάβλητα οχυρά του αυταρχισμού.

Το παράδοξο όμως ήταν ότι τα θεωρητικά εργαλεία κατανόησης του τρίτου κύματος που συνόδευσαν το γενικότερο κλίμα δημοκρατικής ευφορίας της περιόδου δεν ήταν κατά κύριο λόγο αυτά που είχε επισημάνει ο Huntington, αλλά εκπορεύονταν σε μεγαλύτερο βαθμό από μία νέα στροφή στις θεωρίες εκδημοκρατισμού. Η στροφή αυτή προέκυψε από την επιρροή μελετών συγκεκριμένων μεταβάσεων, αλλά και από έναν ευρύτερο αναπροσανατολισμό των κοινωνικών επιστημών κατά τη δεκαετία του 1980 από τον μεθοδολογικό ολισμό προς τον μεθοδολογικό ατομικισμό. Για τους εκπροσώπους λοιπόν του υποδείγματος των 'μεταβάσεων στη δημοκρατία' [transition paradigm], ο εκδημοκρατισμός ενός καθεστώτος δεν εξαρτάται τόσο από τις υπάρχουσες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, αλλά από τη βούληση και την επιμονή ενός μικρού κύκλου ή μερίδας ηγετών. Ο τόμος που επιμελήθηκαν οι Phillip Schmitter, Guillermo O' Donnell & Laurence Whitehead, το 1986, περιλάμβανε μελέτες μεταβάσεων στις χώρες της Νότιας Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής και αποτέλεσε το υπόδειγμα για τη δημιουργία μιας ογκωδέστατης βιβλιογραφίας που εξετάζει τις διαδικαστικές και στρατηγικές πτυχές εκδημοκρατισμών, εστιάζοντας στις διαδράσεις, τις διαπραγματεύσεις και τις συμφωνίες μεταξύ αυταρχικής ηγεσίας και δημοκρατικής αντιπολίτευσης.

Το θεωρητικό υπόδειγμα της 'μεταβασιολογίας', όπως αποκλήθηκε αργότερα, βασίζεται σε κάποιες κύριες παραδοχές. Η πρώτη είναι ότι κάθε καθεστώς που απομακρύνεται από κάποια δικτατορικής μορφής διακυβέρνηση μπορεί αυτόματα να θεωρηθεί ότι βρίσκεται σε διαδικασία μετάβασης προς τη δημοκρατία. Η πορεία αυτή μπορεί να διακοπεί, ακόμη και να αντιστραφεί, αλλά δεν μπορεί να νοηθεί εκτός ενός μονοδιάστατου συνεχούς αυταρχισμού-δημοκρατίας. Συγκεκριμένα, η διαδικασία του εκδημοκρατισμού εκτυλίσσεται μέσω συγκεκριμένης αλληλουχίας σταδίων. Αρχικά συντελείται ένα *άνοιγμα*, μια περίοδος πολιτικής φιλελευθεροποίησης κατά την οποία εμφανίζονται ρωγμές εντός του αυταρχικού καθεστώτος, με τη συνηθέστερη τομή να είναι αυτή μεταξύ σκληροπυρηνικών [hardliners] και δι-αλλακτικών [softliners]. Στη συνέχεια, ακολουθεί η *ρήξη* και η *μετάβαση*, δηλαδή η κατάρρευση του παλαιού καθεστώτος και η ανάδειξη μιας νέας, δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης. Το τελευταίο στάδιο είναι η *εδραίωση*, μια σχετικά μακρόχρονη διαδικασία κατά την οποία η τυπική δημοκρατία εξελίσσεται σε ουσιαστική μέσω της καθιέρωσης δημοκρατικών εκλογών, της ομαλής εναλλαγής στην εξουσία, της μεταρρύθμισης των κρατικών μηχανισμών, της ενδυνάμωσης της κοινωνίας των πολιτών και της γενικότερης εξοικείωσης των πολιτών με τους νέους δημοκρατικούς κανόνες (Carothers 2002: 7). Άλλη βασική παραδοχή, που συνδέεται

με τη λογική εστίασης στις στρατηγικές επιλογές συγκεκριμένων δρώντων, είναι πως το ευρύτερο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο, δηλαδή τα 'δομικά' χαρακτηριστικά των κοινωνιών, επηρεάζουν λίγο έως καθόλου τις πιθανότητες εκδημοκρατισμού ενός κράτους. Με άλλα λόγια, η λογική των κοινωνικών προαπαιτούμενων που δέσποζε στις θεωρίες εκδημοκρατισμού έως τότε υποκαταστάθηκε από την προσήλωση σε αποκλειστικά πολιτικούς παράγοντες. Η έμφαση μεταφέρθηκε στην αναζήτηση βούλησης από την πλευρά των πολιτικών ελίτ να προωθήσουν δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις και, προπάντων, στη διεξαγωγή εκλογών, οι οποίες εξακολουθούν να θεωρούνται από τους υποστηρικτές του υποδείγματος ως το σημαντικότερο βήμα –με πολλές παράπλευρες θετικές επιδράσεις– στην πορεία εκδημοκρατισμού μιας χώρας.

Το μεταβασιολογικό υπόδειγμα εξακολουθεί να ασκεί τεράστια επιρροή στους κόλπους των μελετητών εκδημοκρατισμού, αλλά ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 είχε γίνει φανερό ότι παρά τα αρχικά *ανοίγματα* που είχαν επιχειρηθεί, σε πάμπολλα κράτη η πορεία μετάβασης προς τη δημοκρατία είχε τελματώσει, οπισθοδρομήσει ή εν πάση περιπτώσει καταλήξει σε νέες υβριδικές καθεστωτικές μορφές που δεν ήταν ούτε δημοκρατικές αλλά και ούτε αμιγώς αυταρχικές. Αν και αρκετές ανάλογες καταστάσεις παρατηρήθηκαν και εκτός του αραβικού κόσμου, η εμπειρία πολλών από τα καθεστώτα της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής αποτέλεσε το πιο τρανό παράδειγμα περιπτώσεων όπου κάποια ανοίγματα, με τη μορφή περιορισμένης φιλελευθεροποίησης της πολιτικής ζωής και τη διεξαγωγή εκλογών, όχι μόνο δεν οδήγησαν στον πλήρη εκδημοκρατισμό αλλά, σύμφωνα με αρκετούς μελετητές (π.χ., Brownlee 2007, Kohler 2008, King 2009), επέτρεψαν την περαιτέρω ενίσχυση –τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα– των αυταρχικών καθεστώτων της περιοχής.

Η ανθεκτικότητα του αυταρχισμού: εξηγήσεις του δημοκρατικού ελλείμματος στον αραβικό κόσμο

Η διαφαινόμενη αντίσταση των αραβικών καθεστώτων στο παγκόσμιο κύμα εκδημοκρατισμού οδήγησε στην άνθηση νέων προσεγγίσεων, ο σκοπός των οποίων ήταν αυτή τη φορά να εξηγήσουν την αντοχή των αυταρχικών καθεστώτων, εγκαταλείποντας την παραδοχή ότι τα αραβικά πολιτικά συστήματα βρίσκονται σε διαδικασία μετάβασης προς τη δημοκρατία. Οι προσεγγίσεις αυτές μπορούν να χωριστούν σε δύο ευρείες κατηγορίες: η πρώτη περικλείει αναλύσεις που εστιάζουν σε πολιτισμικά χαρακτηριστικά των αραβικών κοινωνιών που θεωρούνται ασύμβα-

τα με τις αξίες και τις νόρμες της φιλελεύθερης δημοκρατίας· η δεύτερη αποτελείται από μελέτες που αντλούν έμπνευση είτε από τα κλασικά υποδείγματα της ιστορικής κοινωνιολογίας και της πολιτικής οικονομίας είτε από τη νεο-θεσμική θεωρία [new institutionalism], δηλαδή από προσεγγίσεις που προκρίνουν την εκ νέου εστίαση σε ‘δομικούς’ παράγοντες.

Πολιτισμικές προσεγγίσεις

A: Ο θρησκευτικός παράγοντας

Οι πολιτισμικά προσανατολισμένες εξηγήσεις για την απουσία της δημοκρατίας στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική έχουν κάνει μία σημαντική επιστροφή τα τελευταία χρόνια και συγκροτούν τη μερίδα του λέοντος της βιβλιογραφίας που επικαλείται διάφορες μορφές ‘ισλαμικού’ ή ‘αραβικού εξαιρετισμού’ [Islamic/Arab exceptionalism] για την εξήγηση πολιτικών φαινομένων της περιοχής. Το γενικό επιχείρημα ότι η δημοκρατία είναι μάλλον απίθανο να εδραιωθεί χωρίς το υπόστρωμα μιας συμμετοχικής πολιτικής κουλτούρας είναι τουλάχιστον τόσο παλιό όσο η ανάλυση της αμερικανικής δημοκρατίας από τον Alexis de Tocqueville [1835], για να μην αναφερθούμε σε παρόμοιες διατυπώσεις φιλοσόφων της αρχαιότητας. Η σύνδεση μεταξύ συμμετοχικής πολιτικής κουλτούρας και πολιτικής ανάπτυξης –δηλαδή, εδραίωσης και ομαλής λειτουργίας θεσμών αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας– αποτελεί άλλωστε σημαντικό κομμάτι και της θεωρίας του εκσυγχρονισμού. Το *Civic Culture* των Gabriel Almond & Sidney Verba (1963) βασίστηκε σε καινοτόμο, για την εποχή, μεθοδολογία συγκέντρωσης και ανάλυσης συγκριτικού εμπειρικού υλικού για να ελέγξει τη συγκεκριμένη υπόθεση και αποτέλεσε το υπόδειγμα πολλών μελλοντικών μελετών. Ωστόσο, αναλύσεις αυτού του τύπου κατανούν την πολιτική κουλτούρα ως μία, τρόπον τινά, ‘ενδιάμεση μεταβλητή’, δηλαδή ως προσπατιούμενο παράγοντα για την εγκαθίδρυση και επιβίωση της δημοκρατίας μεν, αλλά εξαρτώμενο από τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και δομές της μακράς διάρκειας [longue durée]. Αντιθέτως, οι αναλύσεις που αναδεικνύουν τη θρησκευτική παράδοση της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής ως το μεγαλύτερο εμπόδιο για την άνθηση της δημοκρατίας στην περιοχή, τείνουν να υιοθετούν μια πιο ουσιοκρατική και ανιστορική αντίληψη της κουλτούρας. Πολλές από τις αναλύσεις που επικεντρώνονται στον ρόλο του Ισλάμ –και που έχουν γίνει μακράν οι πιο δημοφιλείς εκτός ακαδημαϊκών κύκλων– διαγιγνώσκουν θεμελιακή ασυμβατότητα μεταξύ των διδαγμάτων της μουσουλμανικής θρησκείας και των αξιών της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Το απόφθεγμα του Elie Kedourie πως ‘η δη-

μοκρατία είναι ξένη προς την ισλαμική νοοτροπία' (1992: 1) συνοψίζει επαρκώς τα συμπεράσματα αυτής της κατηγορίας πονημάτων. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία, ο δεσποτισμός βρίσκεται στον πυρήνα του ισλαμικού τρόπου ζωής, προσδιορίζοντας όλες τις πτυχές της ανθρώπινης δράσης στις μουσουλμανικές κοινωνίες. Το γεγονός ότι ο Μωάμεθ υπήρξε τόσο πνευματικός όσο και πολιτικός ηγέτης της πρώτης μουσουλμανικής κοινότητας παρουσιάζεται ως απόδειξη ότι οι μουσουλμάνοι, ακόμη και σήμερα, μιάμιση χιλιετία αργότερα, είναι αδύνατο να δεχθούν διαχωρισμό θρησκείας και κράτους (Lockman 2004: 75). Το λογικό συμπέρασμα είναι πως η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας γίνεται ακατανόητη ή ανεπιθύμητη στο πλαίσιο της μουσουλμανικής σκέψης. Για τους μουσουλμάνους, το θεοκρατικό ισλαμικό μοντέλο αποτελεί το μόνο επιθυμητό πολιτικό σύστημα και το εμπνευσμένο από το Κοράνι ισλαμικό δίκαιο (σαρία) συνιστά τον μοναδικό αποδεκτό κώδικα διαβίωσης. Η διακυβέρνηση σύμφωνα με τους κανόνες της σαρίας, η παροχή πρόνοιας στους πιο φτωχούς και η προστασία από εξωτερικούς εχθρούς αποτελούν τους βασικούς άξονες θρησκευτικής νομιμοποίησης της εξουσίας, οπότε η αυταρχική ηγεσία, αν ικανοποιεί αυτές τις συνθήκες, εμφανίζεται απόλυτα συμβατή με την ισλαμική παράδοση (Hinnebusch 2006: 376). Τα συγκεκριμένα γνωρίσματα συμπληρώνονται και από μία θρησκευτικά επιβαλλόμενη ανισότητα προς τις γυναίκες και τους αλλόθρησκους, δημιουργώντας ένα πολιτισμικό πλαίσιο πλήρως αφιλόξενο για τη δημοκρατία.

Προφανώς, οι εν λόγω αναλύσεις προσπερνούν τη λεπτομέρεια πως το Ισλάμ δεν αποτελεί μία μονολιθική θρησκεία αλλά επιδεικνύει μεγάλη ποικιλομορφία χωρικά και χρονικά, όσο και το γεγονός πως η δημοκρατία έχει εγκαθιδρυθεί επιτυχημένα σε χώρες με μουσουλμανικές πλειοψηφίες εκτός του αραβικού κόσμου, όπως στην Τουρκία και στη Μαλαισία. Σε γενικές γραμμές, οι διαπιστώσεις περί αδυναμίας συνύπαρξης του Ισλάμ και της δημοκρατίας θυμίζουν σε μεγάλο βαθμό την παλαιότερη επιχειρηματολογία περί εγγενούς ασυμβατότητας μεταξύ δημοκρατίας και καθολικισμού (π.χ. Davis 1951: 240, Lipset 1959: 92). Ωστόσο, οι ουσιακρατικές θεωρήσεις της ισλαμικής κουλτούρας δεν αποτελούν κάτι καινούριο. Όπως έχει αναδείξει ο Edward Said στη φημισμένη ανάλυσή του (1978), οι θεωρήσεις αυτού του είδους αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του οριενταλισμού. Ο Said είχε ορίσει τον οριενταλισμό ως το σύνολο των διηγήσεων, κειμένων, εικόνων και θεσμών μέσω των οποίων οι Ευρωπαίοι (και, αργότερα, οι Αμερικάνοι) δημιούργησαν και αναπαρήγαγαν συγκεκριμένες αναπαραστάσεις της (μουσουλμανικής) Ανατολής, οι οποίες εδραιώνονταν σε κάποια σταθερά ερμηνευτικά σχήματα (π.χ. δεσποτισμός, οπισθοδρόμηση). Η κριτική του Said έγινε αποδεκτή από με-

γάλο κομμάτι της κοινότητας των μελετητών της Μέσης Ανατολής και του Ισλάμ, με αποτέλεσμα η απόρριψη ουσιοκρατικών θεωρήσεων της κουλτούρας να αποτελέσει κοινό τόπο για την πλειοψηφία των αναλύσεων από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα. Ωστόσο, η παράλληλη σταθερή ισχυροποίηση του ισλαμισμού εντός και εκτός του αραβικού κόσμου σε συνδυασμό με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου οδήγησαν σε σταδιακή επανεμφάνιση των θεωρήσεων που αναζητούσαν τα αίτια πολιτικών φαινομένων της περιοχής στα προαιώνια αναλλοίωτα χαρακτηριστικά της ισλαμικής θρησκείας και κουλτούρας.

Το πρώτο κομβικό σημείο σε αυτή τη διαδικασία επανάκαμψης αποτέλεσε η δημοσίευση μιας ακόμη ολιστικής θεωρητικής ανάλυσης του Samuel Huntington, με το γνωστό του άρθρο περί 'σύγκρουσης πολιτισμών', στο *Foreign Affairs* το 1993. Αν και η ανάλυση των διαφορών μεταξύ του δυτικού και του ισλαμικού πολιτισμού από τον Huntington αναπαρήγαγε κλασικά επιχειρήματα της οριενταλιστικής βιβλιογραφίας, το ερμηνευτικό του σχήμα έτυχε ευρύτατης αποδοχής από δημοσιογραφικούς και πολιτικούς κύκλους –εντός της ακαδημαϊκής κοινότητας δέχτηκε δριμύεια κριτική από πολλές πλευρές. Το δεύτερο κομβικό σημείο ήταν αναμφίβολα οι επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001, μετά τις οποίες το Ισλάμ βρέθηκε περισσότερο από κάθε άλλη φορά στο επίκεντρο αναλύσεων, ακαδημαϊκών και μη. Η προσπάθεια κατανόησης των θεμελιωδών διαφορών μεταξύ 'δυτικής' και 'ισλαμικής' κουλτούρας και η αναζήτηση απάντησης στο κρίσιμο ερώτημα περί συμβατότητας Ισλάμ και δημοκρατίας οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στην ανάκαμψη κλασικών σχημάτων και στην εμφάνιση ενός 'νεο-οριενταλιστικού' ρεύματος¹ με αιχμή τις πολυπληθείς 'δεξαμενές σκέψης' που έχουν δημιουργηθεί στις Ηνωμένες Πολιτείες με στόχο τον επηρεασμό της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής (Lockman 2004: 246-251). Οι απαντήσεις που ο νέος οριενταλισμός παρέχει ως προς τις προοπτικές εκδημοκρατισμού της περιοχής είναι συχνά αντιφατικές. Από τη μία, επισημαίνουν την ασυμβατότητα μεταξύ της μουσουλμανικής κουλτούρας και των δημοκρατικών αξιών, από την άλλη αυτός ο πεσιμισμός συνοδεύεται συχνά από την επιδοκιμασία των αμερικανικών στρατιωτικών επεμβάσεων που πραγματοποιούνται –μεταξύ άλλων– στο όνομα του εκδημοκρατισμού της Μέσης Ανατολής.

B: Asabiyya, πατριαρχία, πατριμονιαλισμός

Η δεύτερη δέσμη αναλύσεων που πραγματεύεται πιθανολογούμενη ασυμβατότητα μεταξύ της τοπικής κουλτούρας και της δυτικού τύπου αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εστιάζει περισσότερο στην κληρονομιά του 'φυλετισμού' [tribalism] των νομαδικών κοινωνιών της περιοχής και λιγότερο στον θρησκευτικό παράγο-

ντα. Αν και η διάκριση αυτών των προσεγγίσεων από τις ισλαμοκεντρικές θεωρήσεις δεν είναι πάντα εύκολη και ούτε μπορεί να είναι απόλυτη, οι πρώτες τείνουν να ολισθαίνουν λιγότερο εύκολα σε ουσιοκρατικό τύπου θεωρήσεις, χωρίς όμως πάντα να τις αποφεύγουν. Η έννοια της κουλτούρας γίνεται (συνήθως) αντιληπτή ως ένα διυποκειμενικά συγκροτημένο σύνολο πεπειθησέων, ερμηνευτικών σχημάτων, αξιών και πρακτικών που είναι ανοικτό σε ιστορικές διεργασίες και προσμείξεις ετερόκλητων στοιχείων, και όχι ως ένας μονολιθικός και αναλλοίωτος τρόπος σκέψης που χαρακτηρίζει τους μουσουλμάνους από την εποχή του Μωάμεθ έως σήμερα.

Στην περίπτωση των αραβικών κοινωνιών και σε σχέση με τη δημοκρατία, κάποια στοιχεία της πολιτισμικής κληρονομιάς θεωρούνται ότι συχνά λειτουργούν ως ανάχωμα στον εκδημοκρατισμό γιατί συντηρούν παραδοσιακές μορφές νομιμοποίησης της εξουσίας και διευκολύνουν, υπό ορισμένες συνθήκες, την επιβίωση αυταρχικών καθεστώτων. Μία από τις κυρίαρχες έννοιες σε αυτές τις αναλύσεις είναι η *asabiyya*, δηλαδή η κουλτούρα της αφοσίωσης και ταύτισης με συγκριτικά μικρές κοινωνικές ομάδες παραδοσιακών δεσμών (φατρίες/φυλές). Η προσήλωση στις συγγενικές ομάδες λειτουργεί ανταγωνιστικά προς εναλλακτικές μορφές ταύτισεων δημιουργώντας, από τη μία, δυσκολίες στην οικοδόμηση μαζικών κοινωνικών οργανώσεων και αντιπολιτευτικών πολιτικών κομμάτων με ευρεία κοινωνικά ερείσματα και, από την άλλη, προσφέροντας τη δυνατότητα σε αυταρχικούς ηγέτες να χρησιμοποιούν εργαλειακά τους φυλετικούς δεσμούς για να συγκροτούν έμπιστους ηγετικούς πυρήνες εντός του κρατικού μηχανισμού (Hinnebusch 2006: 376). Με άλλα λόγια, η αραβική κουλτούρα δεν θεωρείται εγγενώς ασύμβατη με τη δημοκρατία, αλλά λογίζεται ως προϋπάρχων 'πολιτισμικός πόρος' τον οποίο μπορεί να εκμεταλλευτούν οι αυταρχικοί ηγέτες στην προσπάθειά τους να αναρριχηθούν και να διατηρηθούν στην εξουσία.

Ως επί το πλείστον, οι πολιτισμικές προσεγγίσεις της δεύτερης κατηγορίας θεωρούν ότι το κύριο χαρακτηριστικό της αραβικής πολιτικής κουλτούρας είναι οι προσμείξεις παραδοσιακών και νεωτεριστικών στοιχείων. Ο νεοπατριμονιαλισμός και η νεοπατριαρχία είναι τα βασικά παραδείγματα εννοιολογικών σχημάτων που αποτελούν προϊόντα ακριβώς τέτοιας θεωρητικής επεξεργασίας, και τα οποία έχουν επιστρατευτεί για την περιγραφή και εξήγηση καθεστωτικών μορφών στον αραβικό κόσμο. Οι ρίζες της έννοιας του πατριμονιαλισμού εντοπίζονται στη γνωστή τυπολογία της εξουσίας βάσει των διαφορετικών μορφών νομιμοποίησης της (παραδοσιακή, χαρισματική, ορθολογική) που διατύπωσε ο Max Weber. Σύμφωνα με αυτόν, ο πατριμονιαλισμός αποτελεί ουσιαστικά υποπερίπτωση της παρα-

δοσιακής εξουσίας, αλλά λαμβάνει διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με άλλες παραδοσιακές εξουσιαστικές μορφές (π.χ. φεουδαλισμός). Συνιστά ουσιαστικά επέκταση της λογικής της παραδοσιακής πατριαρχικής εξουσίας σε κλίμακα μεγαλύτερη των δεσμών συγγένειας. Στην ανάλυση του Weber, το αρχετυπικό μοντέλο της πατριμονιαλιστικής εξουσίας ήταν η Αρχαία Αίγυπτος, όπου ολόκληρο το κράτος μπορούσε να λογιστεί ως ένας μεγάλος οίκος εξουσιαζόμενος από τον Φαραώ. Η εξουσία διαχεόταν κάθετα από τον ηγεμόνα προς τα κάτω και η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα ήταν άνευ νοήματος (Weber 1978: 1013).

Η επεξεργασία της έννοιας του νεοπατριμονιαλισμού ξεκίνησε από τον Shmuel Eisenstadt (1973), ο οποίος επισημαίνει τη χρησιμότητά του (σε σύγκριση με τον πολυχρησιμοποιημένο ιδεότυπο της χαρισματικής εξουσίας) στην ανάλυση των μορφών εξουσίας που εδραιώνονταν σε πολλά αναπτυσσόμενα κράτη στη μετα-αποικιακή περίοδο. Σε γενικές γραμμές, η έννοια του νεοπατριμονιαλισμού ορίζεται ως ταυτόχρονη παρουσία του πατριμονιαλισμού και της ορθολογικής-γραφειοκρατικής μορφής εξουσίας, συνιστά δηλαδή μία πρόσμειξη των δύο ιδεotypών (Erdmann & Engel: 105). Ο όρος χρησιμοποιείται για να περιγράψει καθεστώτα όπου οι επίσημοι θεσμοί του κράτους συνυπάρχουν με μία άτυπη, προσωποκεντρική και πελατειακή οργάνωση της πολιτικής. Όλα τα μέλη της πολιτικής ελίτ είναι ευθέως εξαρτώμενα από τον ηγέτη. Η στρατολόγηση και ανέλιξη τους εξαρτώνται μόνο δευτερευόντως από ορθολογικά κριτήρια, όπως η ικανότητα και η αποδοτικότητα, καθώς είναι κυρίως αποτέλεσμα της αφοσίωσής τους προς τον ηγέτη (Bank & Richter: 2). Ο ηγέτης-πάτρωνας εγγυάται προστασία και παραχωρεί υλικά αγαθά, υπηρεσίες ή αξιώματα προς πελάτες με αντάλλαγμα τη στήριξη και την αφοσίωσή τους. Όντας απολύτως συμβατή με τη λογική των δικτύων πατρωνίας, η *asabiyya* μετατρέπεται σε βασικό συστατικό στοιχείο της νεοπατριμονιαλιστικής εξουσίας. Συγκεκριμένα, η κοινωνικοποίηση του ατόμου μέσα στη πατριαρχική αραβική οικογένεια αναπαράγει νόρμες που είναι φιλικές προς την πατριμονιαλιστική εξουσία στο κρατικό επίπεδο: όπως ο πατέρας αποζητά και λαμβάνει υπακοή εντός της οικογένειας, το ίδιο μπορεί να ισχύει και στη σχέση μεταξύ του ηγέτη και του λαού του (Hinnebusch 2006: 376). Η στενή σχέση μεταξύ των εννοιών του πατριμονιαλισμού και της πατριαρχίας οδήγησε και στην ανάπτυξη του παρεμφερούς τύπου της νεοπατριαρχίας που επιστρατεύτηκε αποκλειστικά για την ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας και των δομών των αραβικών καθεστώτων στη μετα-αποικιακή περίοδο (βλ. Sharabi 1988) ενισχύοντας τη σύμπλευση πολιτισμικών προσεγγίσεων και επιχειρημάτων περί αραβικού εξαιρετισμού σε ό,τι αφορά την παρουσία (ή απουσία) των πολιτισμικών προαπαιτούμενων για την εγκαθίδρυση

της δημοκρατίας. Ωστόσο, και αυτού του είδους οι αναλύσεις χαρακτηρίζονται από κάποιες αδυναμίες. Για παράδειγμα, η έμφαση στην πολιτική κουλτούρα –η οποία γίνεται αντιληπτή ως σχετικά σταθερός και ομοιόμορφος επεξηγηματικός παράγοντας– δημιουργεί δυσκολίες στην ερμηνεία τόσο της ποικιλομορφίας των αυταρχικών καθεστώτων που παρατηρούνται στον αραβικό κόσμο όσο και όψεων πολιτικής αλλαγής (που δεν καταλήγουν απαραίτητα σε πλήρως δημοκρατικές πολιτειακές μορφές). Επίσης, οι προσεγγίσεις αυτές δίνουν αδικαιολόγητα υπερβολική –ορισμένες φορές– έμφαση στον προσωποκεντρικό χαρακτήρα της εξουσίας παραβλέποντας ιδεολογικές πτυχές νομιμοποίησής της αλλά και τον πλουραλισμό των κέντρων εξουσίας (π.χ. η σχετική αυτονομία του στρατού στην Τυνησία και στην Αίγυπτο όπως αποκαλύφθηκε από την πρόσφατη στάση τους απέναντι στους έκπρωτους προέδρους), ενώ παραμένουν ευάλωτες σε κριτικές περί ευρωκεντρισμού, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την ταξινόμηση μεταξύ *παραδοσιακών* και *νεωτερικών* κοινωνικών μορφών.

Δομικές προσεγγίσεις

Ποικιλομορφία και προσαρμοστικότητα των αυταρχικών καθεστώτων

Οι αποτυχίες εκδημοκρατισμού των αραβικών καθεστώτων έδωσαν επίσης ώθηση σε εναλλακτικές θεωρητικές επεξεργασίες που είχαν ως σημείο αφετηρίας τη σφαίρα της οικονομίας και της πολιτικής αντί για πολιτισμικές μεταβλητές. Αν και οι διάφορες αναλύσεις που επιστρατεύουν τα θεωρητικά εργαλεία της ιστορικής κοινωνιολογίας, της πολιτικής οικονομίας και της νεο-θεσμικής θεωρίας κατατάσσονται εν μέρει καταχρηστικά στην ίδια κατηγορία για πρακτικούς λόγους, οι ομοιότητες τους είναι σαφώς πιο σημαντικές από τις διαφορές τους οι οποίες, εν προκειμένω, έγκεινται σε δευτερεύοντα ζητήματα εστίασης και προτεραιοτήτων (π.χ. η βαρύτητα του ρόλου του διεθνούς συστήματος). Το αδιαμφισβήτητο κοινό τους γνώρισμα είναι η διαπίστωση ότι οι διαφορετικές τροχιές ανάπτυξης των αραβικών καθεστώτων έχουν οδηγήσει σε σχετικά σταθερές μορφές υβριδικών καθεστώτων που δεν μπορούν εύκολα να τοποθετηθούν πάνω στον μονοδιάστατο άξονα αυταρχισμού-δημοκρατίας (συνιστώντας ουσιαστικά μη δημοκρατικές μεταβάσεις). Οι εν λόγω αναλύσεις δεν στηρίζονται στην επίκληση κάποιου κοινού πολιτισμικού ή κοινωνικού παράγοντα που ευθύνεται για το έλλειμμα δημοκρατίας σε περιφερειακό επίπεδο και δεν είναι δέσμιες της τελεολογικής κατανόησης της πολιτικής αλλαγής που αποτελεί θεμελιακό γνώρισμα του μεταβασιολογικού υποδείγματος. Αντιθέτως, η έμφαση δίδεται στις ιδιαιτερότητες κάθε περίπτωσης και

στην ποικιλομορφία των καθεστώτων που αναδύθηκαν μέσα από τις διαφορετικές πορείες οικοδόμησης ανεξάρτητων εθνικών κρατών στη μετα-αποικιακή περίοδο. Για παράδειγμα, η προφανής κατηγοριοποίηση των αραβικών καθεστώτων μεταξύ επιβιώσαντων μοναρχιών (Σαουδική Αραβία, Ιορδανία, Μαρόκο, Ομάν, Κουβέιτ, Μπαχρέιν, Κατάρ, ΗΑΕ) και 'επαναστατικών' μονοκομματισμών (Αίγυπτος, Συρία, Υεμένη, Αλγερία, Τυνησία, Ιράκ προ αμερικανικής εισβολής) δεν είναι απλά μια κατάταξη περιγραφικού και τυπολογικού ενδιαφέροντος.² Παραπέμπει σε σημαντικά αποκλίνουσες αφηγήσεις σε ό,τι αφορά τη λογική νομιμοποίησης και τον τύπο του καθεστώτος, ιδιαίτερα στα αρχικά στάδια ανάπτυξής τους.

Καταρχάς, στις εν λόγω αναλύσεις επισημαίνεται συχνά ότι δεν είναι τυχαίο γεγονός πως οι μοναρχίες επιβίωσαν στις πιο άγονες περιοχές, χαρακτηριστικό των οποίων ήταν ο εξαιρετικά μικρός βαθμός αστικοποίησης και η απουσία γαιοκτημονικής τάξης ή άλλων σημαντικών κοινωνικών δυνάμεων (Bromley 1997: 323). Σε γενικές γραμμές και παραβλέποντας κάποιες επιμέρους διαφοροποιήσεις, σύμφωνα με αυτό το κομμάτι της βιβλιογραφίας, η νομιμοποίηση και εδραίωση της αυταρχικής, συντηρητικής εξουσίας σεΐχηδων βασίστηκε σε δύο βασικά γνωρίσματα των συγκεκριμένων κοινωνιών. Αρχικά, οι σχεδόν αποκλειστικά προκαπιταλιστικές οικονομικές δομές και ο έντονος φυλετικός χαρακτήρας των περιοχών ενόησαν παραδοσιακές μορφές πατριαρχικής και θρησκευτικής νομιμοποίησης και κατέστησαν ανέφικτη τη δημιουργία κοινωνικών συμμαχιών για την ανατροπή των μοναρχιών που βασιζόνταν στην εκάστοτε κυρίαρχη φυλή. Σε δεύτερο στάδιο, η ανακάλυψη και εκμετάλλευση των αποθεμάτων πετρελαίου στον Περσικό Κόλπο και η απότομη άνοδος της πετρελαϊκής τιμής την περίοδο 1973-74 δημιούργησαν το φαινόμενο των *προσοδοθηρικών μοναρχιών* [rentier monarchies], το οποίο συχνά αναγνωρίζεται ως πυρήνας του αραβικού εξαιρετισμού. Λόγω της υψηλής εισροής προσόδων στο κράτος από εξωγενείς πηγές, τα μοναρχικά κράτη³ βρέθηκαν σε θέση να μπορούν να χρηματοδοτήσουν μία απολύτως κρατικοδίαιτη οικονομική ζωή. Όλες οι οικονομικές ομάδες εξαρτήθηκαν από το ολοένα και πιο συγκεντρωτικό κράτος και η εξωγενής εισροή προσόδων διατήρησε και διατηρεί σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα τη φορολογία, ανακόποντας την ανάπτυξη προσδοκιών για εγκαθίδρυση μηχανισμών πολιτικής λογοδοσίας και αντιπροσώπευσης που δημιουργούνται όταν τα κράτη αποσπούν χρήματα από τους πολίτες τους (Diamond 2010: 98). Σύμφωνα, λοιπόν, με τους εκπροσώπους των προσεγγίσεων της ιστορικής κοινωνιολογίας και πολιτικής οικονομίας, ο συνδυασμός αρχικής υπανάπτυξης και μεταγενέστερων υψηλών προσόδων από την εκμετάλλευση ορυκτού πλούτου (με σημαντικό ασφαλώς παράγοντα τη στήριξη εξωτερικών δυνάμεων και, ιδί-

ως, της Βρετανίας) επέτρεψε την επιβίωση και εδραίωση των μοναρχιών στη βάση μίας ιδιαίτερης πρόσμειξης παραδοσιακών/θρησκευτικών και υλικών πηγών νομιμοποίησης της εξουσίας τους (Schlumberger 2010: 247-248).

Η πορεία των νεότευκτων κρατών που αντιστοιχούσαν στις πιο ανεπτυγμένες κοινωνίες της περιοχής υπήρξε διαφορετική, ιδιαίτερα μετά τα πρώτα χρόνια της μετα-αποικιακής περιόδου. Η στρατηγική οικονομικής ανάπτυξης στο πρώιμο στάδιο της ανεξαρτησίας των συγκεκριμένων κρατών βασίστηκε κατά κύριο λόγο στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων. Η περίοδος αυτή διόγκωσε τις κοινωνικές ανισότητες, ενισχύοντας τους μεγάλους γαιοκτήμονες μέσω του εκποτισμού των μικροδιοικητών/μικροπαραγωγών και οδήγησε γρήγορα σε μαζική εξαθλίωση της αγροτικής τάξης. Μεταφέροντας το θεωρητικό πλαίσιο του Barrington Moore στην περίπτωση των αραβικών χωρών, αρκετοί αναλυτές (π.χ., Gerber 1987, Bromley 1997, Hinnebusch 2006, 2010) ερμήνευσαν τα επαναστατικά κινήματα που τελικά εκδηλώθηκαν σε χώρες με σχετικά υψηλό επίπεδο ανάπτυξης και βαθμό αστικοποίησης (π.χ. Αίγυπτος, Συρία και Ιράκ) ως απόρροια της ταξικής συμμαχίας μεταξύ των αγροτών και των μισθωτών μεσαίων τάξεων μέλη των οποίων είχαν αναρριχηθεί στην ιεραρχία των νέων ένοπλων δυνάμεων. Τα κινήματα αυτά είχαν ως στόχο την αποκαθίωση της μοναρχίας και της γαιοκτημονικής ολιγαρχίας, την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης και την πλήρη ανεξαρτητοποίηση του κράτους από τις αποικιοκρατικές δυνάμεις οι οποίες διατηρούσαν προνομιακές σχέσεις με τις τοπικές ολιγαρχίες. Σε αυτές τις χώρες, όπως και στις χώρες όπου αντίστοιχα κινήματα είχαν εθνικοαπελευθερωτικό χαρακτήρα (Αλγερία, Τυνησία), τα πολιτικά συστήματα που εδραιώθηκαν απέκτησαν κοινά χαρακτηριστικά, διαμορφώνοντας μία υποκατηγορία καθεστώτων στον αραβικό κόσμο για τα οποία έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία ο όρος *λαϊκιστικοί αυταρχισμοί* (Hinnebusch 2006: 381-383, King 2009: 31). Χαρακτηριστικά τους ήταν οι αναδιανεμητικές πολιτικές υπέρ των κατώτερων τάξεων και ο παρεμβατικός ρόλος του κράτους, ένα ασαφές σοσιαλιστικό ιδεολογικό στίγμα συνδυασμένο με έντονη αντιιμπεριαλιστική και αντισιωνιστική ρητορική στο πλαίσιο του ιδεολογικού προτάγματος του παναραβικού εθνικισμού και, κυρίως, η δημιουργία ενός κομματικού μηχανισμού στα πρότυπα του σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πυλώνες νομιμοποίησης των λαϊκιστικών αυταρχισμών διαφοροποιούνται αισθητά σε σχέση με τις μοναρχίες: σε αυτές τις περιπτώσεις υπήρξε πρόσμειξη ιδεολογικής νομιμοποίησης (αντιιμπεριαλισμός, παναραβισμός) και υλικής νομιμοποίησης που προέκυψε από ένα λαϊκιστικό κοινωνικό συμβόλαιο' (Hinnebusch 2006: 381), το οποίο τυπικά περιλάμβανε αγροτικές μεταρρυθμίσεις, εθνικοποιήσεις και τη διασφάλιση οι-

κονομικών παροχών στις κατώτερες αγροτικές, εργατικές και μικροαστικές τάξεις με αντάλλαγμα την αποδοχή του καθεστώτος. Υπάρχει όμως και ένας ακόμη παράγοντας, στο θεσμικό επίπεδο, ο οποίος συχνά παρουσιάζεται ως βασικό συστατικό του μυστικού της σταθερότητας των συγκεκριμένων καθεστώτων. Η δημιουργία κυβερνητικών πολιτικών κομμάτων από τις άρχουσες ομάδες, δηλαδή οργανισμών με εθνικό-μαζικό δίκτυο μελών, συγκρότησε το κατάλληλο θεσμικό περιβάλλον για τη διοχέτευση προσωπικών φιλοδοξιών ανέλιξης, για την ενσωμάτωση ετερόκλητων κοινωνικών δυνάμεων και στρωμάτων καθώς και για τον έλεγχο και περιορισμό αντιπολιτευτικών κινήσεων και δυνάμεων. Διαμορφώθηκε έτσι ένα πλαίσιο μακροπρόθεσμης πολιτικής σταθερότητας που απουσιάζει από αυταρχικά καθεστώτα με μικρότερο βαθμό θεσμοποίησης, όπως είναι, για παράδειγμα, οι στρατιωτικές δικτατορίες (Brownlee 2007: 33· βλ. επίσης την κλασική επεξεργασία του Samuel Huntington για τα λειτουργικά πλεονεκτήματα των μονοκομματισμών σε σχέση με 'πραιτωριανά' καθεστώτα, 1968: 78-92).

Ωστόσο, παρά τις διαφορές και την αντιπαλότητα μεταξύ των δύο κατηγοριών καθεστώτων λόγω των αντιθετικών νομιμοποιητικών τους βάσεων (με τις εξαιρέσεις της Λιβύης και της Υεμένης, όπου οι διαφορές ήταν εξαρχηές δυσδιάκριτες λόγω έντονου φυλετισμού), από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ύστερα υπήρξε μία σύγκλιση μεταξύ αραβικών μοναρχιών και μονοκομματισμών λόγω της εκατέρωθεν αντιγραφής ορισμένων πρακτικών. Από τη μία πλευρά, οι ελίτ στα μονοκομματικά καθεστώτα άρχισαν να κάνουν μεγαλύτερη χρήση της *asabiyya* για την εδραίωση συμπαγών ηγετικών πυρήνων, με αποτέλεσμα την εμφάνιση 'προεδρικών μοναρχιών', όπου το αξίωμα του προέδρου έγινε σε ορισμένες περιπτώσεις κληρονομικό με στόχο, μεταξύ άλλων, την αποφυγή συγκρούσεων διαδοχής. Στις μοναρχίες, οι εκτεταμένες βασιλικές οικογένειες σταδιακά λειτούργησαν ως μηχανισμός ανάλογος του κομματικού οργανισμού, με αρκετά μεγάλο βαθμό κοινωνικής διείσδυσης και με το φυλετικό δίκτυο να υποκαθιστά ουσιαστικά τις κορπορατιστικές δομές των λαϊκιστικών καθεστώτων (Hinnebusch 2010: 209). Επιπλέον, οι μοναρχίες αντέγραψαν αρκετά επιτυχημένα την οργάνωση και τις πρακτικές των σωμάτων ασφαλείας (*mukhabarat*) των μη μοναρχικών καθεστώτων. Παρά το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη βιβλιογραφία δίνεται έμφαση στις βάσεις μη δημοκρατικής νομιμοποίησης που επέτρεψαν στα καθεστώτα να επιβιώσουν για τόσο μεγάλο διάστημα, αυτό δεν σημαίνει ότι οι προσιπάθειες νομιμοποίησης της αυταρχικής εξουσίας υπήρξαν πλήρως επιτυχημένες. Οι μηχανισμοί αστυνόμεσης και καταστολής ασφαλώς αποτέλεσαν και αποτελούν βασικό πυλώνα των αυταρχικών καθεστώτων της περιοχής, μοναρχικών και μη. Ένα βέβαιο από τα προβλήματα της αρχικής 'πραιτωριανής' περιόδου ήταν το πώς αυτοί

οι μηχανισμοί δεν θα εξελίσσονταν και πάλι σε εοτίες αμφισβήτησης και νέων πραξικοπημάτων. Ενώ η αξιοπιστία της mukhabarat και του στρατού στα νεοπαγή μονοκομματικά καθεστώτα εξασφαλιζόταν μέσω της στρατολόγησης από έμπιστες κομματικές ομάδες, στις μοναρχίες η αντίστοιχη διασφάλιση επιτεύχθηκε μέσω της στρατολόγησης με φυλετικά κριτήρια.

Κοινωνικές αλλαγές και αλλαγές στο διεθνές περιβάλλον κατά τη δεκαετία του 1980 οδήγησαν σε νέους μετασχηματισμούς των καθεστώτων. Η δημογραφική έκρηξη στην περιοχή και η πτώση των τιμών πετρελαίου υπήρξαν δύο βασικοί παράγοντες που άσκησαν πιέσεις στα υπάρχοντα μοντέλα διακυβέρνησης. Αυτές οι πιέσεις εντάθηκαν στα μονοκομματικά καθεστώτα λόγω της διόγκωσης των κρατικών χρεών που προκλήθηκε από την εξάντληση του οικονομικού μοντέλου υποκατάστασης εισαγωγών και της πολιτικής κοινωνικών παροχών που είχε υιοθετηθεί τα προηγούμενα χρόνια. Οι εξελίξεις αυτές ανάγκασαν ιδιαίτερα τα μη πετρελαιοπαραγωγικά καθεστώτα να επιχειρήσουν άνοιγμα και φιλελευθεροποίηση της οικονομίας εις βάρος του λαϊκιστικού κοινωνικού συμβολαίου που συνιστούσε τον βασικό πυλώνα νομιμοποίησής τους. Ο πρώτος που το επιχειρήσε ήταν ο Ανουάρ Σαντάτ, προς το τέλος της δεκαετίας του 1970, με σχεδόν καταστροφικά αποτελέσματα για την ηγεσία του: όταν το 1977, μεταξύ άλλων μέτρων, αποφάσισε ύστερα από υποδείξεις δυτικών οικονομικών κύκλων να περικόψει τις επιδοτήσεις σε βασικά καταναλωτικά είδη και στα καύσιμα, το αποτέλεσμα ήταν γενικευμένες διαμαρτυρίες και αναταραχές που έλαβαν τη μορφή αιματηρής εξέγερσης, αναγκάζοντας τελικά την αιγυπτιακή κυβέρνηση να αποσύρει αρκετά από τα μέτρα. Αυτή η περίοδος έχει χαρακτηριστεί από ορισμένους αναλυτές ως το τέλος της ‘δημοκρατίας του ψωμιού’ (Sadiki 2000: 79) και η άνοδος ενός νέου τύπου αυταρχικών καθεστώτων στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική που έχουν ονομαστεί *μετα-λαϊκιστικοί αυταρχισμοί* (Hinnebusch 2010: 210), *εκλογικοί αυταρχισμοί* (Schebler 2006) ή απλά *νέοι αυταρχισμοί* (King 2009: 88-92).

Το βασικό χαρακτηριστικό των νέων αυταρχικά μορφών –που απαντάται κυρίως στα πρώην επαναστατικά μονοκομματικά καθεστώτα αλλά και στις μοναρχίες εκτός του Περσικού Κόλπου– είναι η προσπάθεια υποκατάστασης του λαϊκιστικού κοινωνικού συμβολαίου με την ‘εκλογική νομιμοποίηση’ (τόσο εσωτερική όσο και εξωτερική) των καθεστώτων. Τα πολιτικά ανοίγματα των περισσότερων καθεστώτων⁴ στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές εκείνης του 1990 δημιούργησαν, όπως είδαμε προηγουμένως, την εντύπωση σε αρκετούς ‘μεταβασιολόγους’ ότι οι χώρες της περιοχής είχαν εισέλθει σε τροχιά εκδημοκρατισμού. Ωστόσο, η πλειοψηφία των μελετητών της περιοχής, ήδη από τις αρχές της προηγούμε-

νης δεκαετίας, είχε οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι οι κινήσεις πολιτικής φιλελευθεροποίησης έγιναν με τέτοιο τρόπο που, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, ενδυνάμωσαν αντί να αποδυναμώσουν τη θέση των αυταρχικών κυβερνήσεων. Ιδιαίτερα μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001, η επίκληση της διαρκούς απειλής των ισλαμικών κινήματων αποτέλεσε τη βάση για νέες εκστρατείες καταστολής αντιπολιτευτικών κινήσεων, περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων και της ελευθερίας του Τύπου, καθώς και εκτεταμένης εκλογικής νοθείας και χειραγώγησης της εκλογικής διαδικασίας με τέτοιο τρόπο ώστε οι εκλογές να γίνουν ένας ακόμη εργαλείο στα χέρια της καθεστηκίας πολιτικής τάξης (βλ., χαρακτηριστικά, Carothers 2002: 13, Albrecht & Schlumberger 2004, Posusney 2004, Langohr 2004, Koehler 2008). Ήταν πλέον φανερό ότι η αισιοδοξία της δεκαετίας του 1990 είχε αντικατασταθεί από ένα γενικό κλίμα απαισιοδοξίας για τις προοπτικές εκδημοκρατισμού της περιοχής. Υπήρχε ολοένα και μεγαλύτερη συναίνεση μεταξύ των ειδικών της επιστημονικής κοινότητας ότι τα αυταρχικά καθεστώτα είχαν κατορθώσει να αντιμετωπίσουν τις ρωγμές στη νομιμοποίησή τους από τα προγράμματα οικονομικής φιλελευθεροποίησης και τον σκανδαλώδη πλουτισμό των ολιγαρχιών που ήταν συνδεδεμένες με τους ηγετικούς πυρήνες των καθεστώτων, κυρίως μέσω της αποτελεσματικής χειραγώγησης των πολιτικών ανοιγμάτων που πραγματοποιήθηκαν από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα, αλλά και της χρησιμοποίησης των αιτημάτων των χωρών της Δύσης –και κυρίως των Ηνωμένων Πολιτειών– για περισσότερη ασφάλεια και σταθερότητα στην περιοχή. Χαρακτηριστικά, το ειδικό τεύχος της επιθεώρησης *Middle East Critique*, που εκδόθηκε το φθινόπωρο του 2010, με τίτλο ‘The Future of Middle Eastern Political Rule through Lenses of the Past: Revisiting the (first) Era of Post-Democratization’ αποτελούσε μία ακόμη ένδειξη της ανόδου του ‘μετα-εκδημοκρατιστικού’ υποδείγματος το οποίο, σύμφωνα με τους επιμελητές του τεύχους Morten Valbjørn και André Bank, αφορά εν πολλοίς την εγκατάλειψη των ‘τελεολογικών και παραπλανητικών παραδοχών του μεταβασιολογικού υποδείγματος’ στη μελέτη των καθεστώτων της Μέσης Ανατολής (2010α: 181) και την ανάγκη θεωρητικού αναπροσανατολισμού προς την κατεύθυνση της εξήγησης των ‘επιτυχημένων αυταρχισμών’ και όχι των ‘αποτυχημένων εκδημοκρατισμών’ (2010β: 189). Προτού προλάβει να εκδοθεί το επόμενο τεύχος της επιθεώρησης, μαζικές κινητοποιήσεις στην Τυνησία οδήγησαν στη φυγή του προέδρου Μπεν Αλί στη Σαουδική Αραβία και προκάλεσαν ντόμινο εξεγέρσεων σε άλλες χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής, ενεργοποιώντας παράλληλα ανάμικτα πιθανώς συναισθήματα ευφορίας και αμηχανίας σε μεγάλο κομμάτι της κοινότητας πολιτικών επιστημόνων που ειδικεύονται στη μελέτη των καθεστώτων της περιοχής.

Αντί επιλόγου: η ‘αραβική άνοιξη’ και το αβέβαιο μέλλον των αραβικών αυταρχισμών (και των θεωριών του εκδημοκρατισμού)

Η αυτόματη υιοθέτηση του όρου ‘αραβική άνοιξη’ από τα μεγάλα δίκτυα ενημέρωσης, τη στιγμή που οι μαζικές κινητοποιήσεις επεκτάθηκαν από την Τυνησία στην Αίγυπτο και σε άλλες αραβικές χώρες, αποτελεί ένδειξη της σύνδεσης στο αμερικανικό και ευρωπαϊκό φαντασιακό των γεγονότων του 2011 στον αραβικό κόσμο με τις επαναστάσεις του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη. Αν και οι κινητοποιήσεις του Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 2011 προβλήθηκαν ως πρωτοφανείς –και ήταν πράγματι, σε ό,τι αφορά την ένταση και έκτασή τους– δεν ήταν η πρώτη φορά που τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και έγκυροι σχολιαστές έκαναν αναφορές σε γεγονότα χρησιμοποιώντας τον όρο ‘αραβική άνοιξη’ σε συνδυασμό με προβλέψεις για επερχόμενο κύμα εκδημοκρατισμού στον αραβικό κόσμο. Το 2005, οι μαζικές κινητοποιήσεις στον Λίβανο, οι εθνικές εκλογές στο Ιράκ και οι τοπικές εκλογές στην Παλαιστίνη και στη Σαουδική Αραβία και, κυρίως, οι μαζικές κοινές πορείες ισλαμιστών και φιλελεύθερων στην Αίγυπτο ενάντια στο καθεστώς Μουμπάρακ με το σύνθημα ‘kifaya’ (‘αρκετά!’), είχαν γεμίσει αισιοδοξία πολλούς παρατηρητές στον δυτικό κόσμο, οι οποίοι έσπευσαν να μιλήσουν για μια αναδυόμενη ‘αραβική άνοιξη’ και να προδικάσουν την πτώση των αυταρχικών καθεστώτων της περιοχής (Brown & Hamzawy 2007: 33). Όπως αποδείχθηκε λίγους μήνες αργότερα, οι προβλέψεις ήταν τουλάχιστον πρόωρες. Οι παραλληλισμοί, λοιπόν, με τις επαναστάσεις του 1989 επανέρχονται, αυτή τη φορά πιο δικαιολογημένα, τόσο λόγω του μαζικού χαρακτήρα των κινητοποιήσεων και της γρήγορης εξάπλωσης του φαινομένου από κράτος σε κράτος, όσο και λόγω της τελικής απομάκρυνσης τριών –έως τις αρχές του φθινοπώρου του 2011– ηγετών (Μπεν Αλί, Μουμπάρακ, Καντάφι) με τρόπο που έναν χρόνο νωρίτερα φάνταζε αδιανόητος. Εντούτοις, οι ομοιότητες σταματούν εδώ, προς το παρόν. Η πορεία προς τον εκδημοκρατισμό εξακολουθεί να μοιάζει εξαιρετικά μακρά και αβέβαιη. Εννέα μήνες μετά την έναρξη των κινητοποιήσεων, η Τυνησία φαντάζει ως η μόνη χώρα όπου στο κοντινό μέλλον είναι πιθανόν να διεξαχθούν πραγματικά ελεύθερες εκλογές για την ανάδειξη κυρίαρχης κυβέρνησης (σε αντίθεση με το Μαρόκο, για παράδειγμα, όπου οι εκλογές είναι αρκετά ελεύθερες, αλλά η εκλεγμένη κυβέρνηση είναι εκτελεστικά και νομοθετικά ανίσχυρη). Στην Αίγυπτο, ο στρατός έχει μεταβληθεί από ‘φίλο’ της επανάστασης σε εγγυητή του παλαιού καθεστώτος και είναι εξαιρετικά αμφίβολο το κατά πόσο οι προκηρυγμένες εκλογές θα ικανοποιούν βασικές προϋποθέσεις ανοιχτού και ελεύθερου ανταγωνισμού. Στα περισσότερα από τα υπόλοιπα καθεστώτα

(και κυρίως στις πετρελαιοπαραγωγικές μοναρχίες) ο γνωστός συνδυασμός καρότου (μικρά βήματα πολιτικού φιλελευθερισμού, νέες κοινωνικές παροχές) και μαστίγιου (πιο έντονη καταστολή αντιπολιτευτικών δυνάμεων) φαίνεται να διασφαλίζει προς το παρόν τη θέση τους.

Αναφορικά με τον πιθανό αντίκτυπο της 'αραβικής άνοιξης' στον μικρόκοσμο της πολιτικής επιστήμης, είναι αρκετά πιθανό να παρατηρηθεί μία επανάκαμψη του μεταβασιολογικού υποδείγματος στο πλαίσιο των μεσανατολικών σπουδών (ακόμη περισσότερο αν τελικά ολοκληρωθεί κάποια δημοκρατική μετάβαση). Ιδιαίτερα το κομμάτι της βιβλιογραφίας που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1990 αναμένεται να επανέλθει στο επίκεντρο του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος. Πολλοί αναλυτές, εμπνευσμένοι από τις μεταβάσεις στην Ανατολική Ευρώπη, άρχισαν να δίνουν μεγάλη έμφαση στον δυνητικό ρόλο της 'κοινωνίας πολιτών' στις δημοκρατικές μεταβάσεις, ανανεώνοντας τη θεωρητική οπτική του μεταβασιολογικού υποδείγματος σε σχέση με τη βιβλιογραφία της δεκαετίας του 1980, η οποία επικεντρωνόταν αποκλειστικά στις συμφωνίες πολιτικών ελίτ (εμπειρία μεταβάσεων στην Ισπανία και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής).

Η επεξηγηματική δύναμη της έννοιας της 'κοινωνίας πολιτών' στον αραβικό κόσμο έχει έντονα αμφισβητηθεί από εκπροσώπους των δομικών προσεγγίσεων και του 'μετα-εκδημοκρατιστικού' υποδείγματος (βλ., για παράδειγμα, Schlumberger 2001: 113-118, Langohr 2004, Yom 2005). Πέρα από τις συνηθισμένες κατηγορίες περί ευρωκεντρισμού, οι συγκεκριμένοι αναλυτές διατείνονταν ότι η κοινωνία των πολιτών, όπως ορίζεται στη σχετική βιβλιογραφία, δεν υπάρχει στον αραβικό κόσμο ή, στην καλύτερη των περιπτώσεων, είναι εξαιρετικά ασθενής. Οι πολλές μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), που εμφανίστηκαν από τη δεκαετία του 1990 και μετά, αποτέλεσαν την εμπειρική βάση του επιχειρήματος των μεταβασιολόγων ότι παρατηρείται διαρκής τάση ενδυνάμωσης της κοινωνίας πολιτών στα αραβικά κράτη, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ολόένα και μεγαλύτερες πιέσεις στα αυταρχικά καθεστώτα της περιοχής. Το αντιεπιχείρημα ήταν πως αυτές οι ΜΚΟ είναι κατά κύριο λόγο είτε ευθέως εξαρτώμενες από τα καθεστώτα είτε εμμέσως χειραγωγούμενες από αυτά. Όχι μόνο δεν αποτελούν απειλή για αυτά, αλλά χρησιμοποιήθηκαν από αυτά για την απορρόφηση αντιπολιτευτικών κραδασμών στο εσωτερικό και επίδειξη 'καλής διαγωγής' προς το εξωτερικό. Από μία άποψη, αυτές οι αναλύσεις ήταν εύστοχες, με την έννοια ότι οι θεσμοθετημένες κοινωνικές οργανώσεις (η 'επίσημη' κοινωνία πολιτών) δεν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό και τον συντονισμό των πρόσφατων κινητοποιήσεων, ιδιαίτερα στα πρώτα τους στάδια (με τη μερική εξαίρεση των συνδικάτων στην Τυνησία και στην Αί-

γυπτο). Από την άλλη πλευρά, παρατηρώντας τον τρόπο με τον οποίο χιλιάδες άνθρωποι αυτοοργανώθηκαν, συντονίστηκαν και συνεργάστηκαν συμμετέχοντας σε άκρως επικίνδυνες μορφές πολιτικής δράσης, είναι αδύνατο να αγνοηθεί η δυναμική της ‘ανεπίσημης’ κοινωνίας πολιτών στα αραβικά κράτη κατά τους προηγούμενους μήνες.

Άσχετα πάντως με το ποια θα είναι η τελική κατάληξη των μεταβάσεων (όπου υπάρξουν), αναμένονται να κάνουν την εμφάνισή τους και άλλες νέες τάσεις εντός της σχετικής βιβλιογραφίας. Ήδη έχει γίνει πολύς λόγος για τον ρόλο που διαδραμάτισαν στις κινητοποιήσεις οι ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter) και η κάλυψη των γεγονότων από ειδησεογραφικά δίκτυα που εκπέμπουν δορυφορικά σε ολόκληρη την περιοχή (Al Jazeera). Αν και, δίχως αμφιβολία, οι εξεγέρσεις στον αραβικό κόσμο θα μελετηθούν και υπ’ αυτό το πρίσμα, θα μπορούσε να ειπωθεί πως έχει δοθεί ήδη υπερβολική προσοχή στις συγκεκριμένες (μάλλον δευτερεύουσας σημασίας) πτυχές των κινητοποιήσεων. Επίσης αναμένεται μία μεταστροφή της προσοχής της βιβλιογραφίας προς τις απονομιμοποιητικές επιδράσεις των προγραμμάτων οικονομικού φιλελευθερισμού συγκριτικά με την προηγούμενη εστίαση στις νομιμοποιητικές-σταθεροποιητικές επιδράσεις του νεοπατριμονιαλιστικού μοντέλου διακυβέρνησης. Η αλλαγή πλεύσης στην οικονομική πολιτική των περισσότερων αραβικών καθεστώτων είχε καταγραφεί επανειλημμένα από τους μελετητές της περιοχής, ωστόσο λίγοι είχαν δώσει αρκετή έμφαση στη δυναμικά πλήρως αποσταθεροποιητική δυναμική των μεταρρυθμίσεων (π.χ., Sadiki 2000, King 2009).

Τέλος, ένα ακόμη δίδαγμα που πιθανώς θα πρέπει να λάβουν οι αναλυτές της περιοχής αφορά τη σημασία της αραβικής ταυτότητας, τόσο σε πολιτικό όσο και σε ιδεολογικό επίπεδο. Η μελέτη της επιρροής της αραβικής ταυτότητας και της ιδεολογίας του παναραβισμού έχει υποκατασταθεί τις τελευταίες δεκαετίες από την εστίαση στην ισλαμική ταυτότητα και την ιδεολογία του πανισλαμισμού αντίστοιχα. Υπ’ αυτή την οπτική, είναι αξιοσημείωτο ότι οι μαζικές κινητοποιήσεις στο μη αραβικό Ιράν το 2009 δεν οδήγησαν σε εξάπλωση των κινητοποιήσεων σε άλλες χώρες της περιοχής. Αντιθέτως, οι αυθόρμητες εξεγέρσεις των αραβικών πληθυσμών μετά τις κινητοποιήσεις στην Τυνησία προσφέρουν σαφείς ενδείξεις για τη συνεχιζόμενη επιρροή στο ψυχολογικό-ιδεολογικό επίπεδο της κοινής αραβικής ταυτότητας. Βεβαίως, ακόμη και αυτές οι εκτιμήσεις για το μέλλον των θεωριών εκδημοκρατισμού και τη διασταύρωσή τους με τις κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις των μεσανατολικών σπουδών είναι παρακινδυνευμένες. Σε τελική ανάλυση, οι σχετικές θεωρητικές εξελίξεις στον χώρο της πολιτικής επιστήμης θα εξαρτηθούν,

όπως πάντα, από τις διεργασίες στο εξαιρετικά πιο ενδιαφέρον και σημαντικό πεδίο της πολιτικής ζωής καθεαυτής. Ωστόσο, ακόμη και αυτή η σχέση δεν είναι μονής κατεύθυνσης, ιδιαίτερα όταν αντικείμενο της μελέτης είναι οι εξαιρετικά δυναμικές, πολυσύνθετες και μακροπρόθεσμες διαδικασίες 'εκδημοκρατισμού' διαφορετικών κοινωνιών. Οι εξελίξεις στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο ασφαλώς και τροφοδοτούν τη θεωρία με νέα ερμηνευτικά σχήματα, αλλά και η θεωρία, με τη σειρά της, λειτουργεί ως πξίδα των μελετητών στην προσπάθεια ερμηνείας και κατανόησης των ιστορικών γεγονότων, συντηρώντας τον αέναο διάλογο μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας.

Σημειώσεις

1. Το ρεύμα αυτό προφανώς περιλαμβάνει αναλυτές που ουδέποτε είχαν αποδεχθεί την κριτική του Said στον οριενταλισμό και, αντιθέτως, ασκούσαν κριτική στην 'αριστερή' στροφή των μεσανατολικών σπουδών μετά τη δημοσίευση του έργου του αμερικανο-παλαιστινίου θεωρητικού (βλ., ενδεικτικά, Lewis 2002, Kramer 2001).

2. Το καθεστώς του Λιβάνου, με το περίπλοκο και ασταθές σύστημα συγκυβέρνησης, καθώς και το υπό ανατροπή ιδιότυπο 'επαναστατικό' καθεστώς του Καντάφι στη Λιβύη που δεν προχώρησε ποτέ στην ίδρυση κάποιου κόμματος, αποτελούν εξαιρέσεις που δυσχεραίνουν την κατάταξή τους σε κάποια από τις δύο κατηγορίες.

3. Με την εξαίρεση των μοναρχιών του Μαρόκου και της Ιορδανίας: αν και δεν διαθέτουν αποθέματα πετρελαίου, οι εξωτερικές πρόσδοσι εξακολουθούν να είναι μεγάλο κομμάτι του προϋπολογισμού τους -όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλες μη πετρελαιοπαραγωγικές χώρες τις περιοχής- κυρίως με τη μορφή διακρατικής βοήθειας από άλλες αραβικές μοναρχίες και από δυτικές δυνάμεις ή από τη Σοβιετική Ένωση, παλαιότερα, για τα αριστερότροφα 'επαναστατικά' καθεστώτα. Επίσης, στα πετρελαιοπαραγωγικά προσοδοθηρικά κράτη θα πρέπει ασφαλώς να καταταχθούν και 'επαναστατικά' καθεστώτα, όπως η Αλγερία, το Ιράκ και η Λιβύη, αν και το κατεξοχήν παραδειγματικό μοντέλο του τέτοιου κράτους εξακολουθεί να αντιστοιχεί στα βασίλεια και τα εμιράτα του Κόλπου.

4. Το 1989 πραγματοποιήθηκαν στην Ιορδανία οι πρώτες κοινοβουλευτικές εκλογές ύστερα από πολλές δεκαετίες και στην Υεμένη διεξήχθησαν οι πρώτες εκλογές το 1993. Στην Αλγερία οργανώθηκαν οι πρώτες πραγματικά ελεύθερες κοινοβουλευτικές εκλογές στην περιοχή το 1990, προτού ξεσπάσει στη χώρα εμφύλιος λόγω της εκλογικής υπεροχής των ισλαμιστών. Το κοινοβούλιο της Συρίας συμπεριλήφθηκαν 60 νέες έδρες 'ανεξάρτητων' υποψηφίων στις εκλογές του 1990 (Anderson 2006: 194), ενώ ο Σαντάτ στην Αίγυπτο είχε ήδη επαναφέρει στο πολιτικό σύστημα της χώρας από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μία μορφή ελεγχόμενου πολυκομματισμού (King 2009: 93).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Albrecht, H. & O. Schlumberger (2004). 'Waiting for "Godot": Regime change without democratization in the Middle East', *International Political Science Review* 25(4): 371-392.

- Almond, G. & S. Verba (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Anderson, L. (2006). 'Searching where the light shines: Studying democratization in the Middle East', *Annual Review of Political Science* 9: 189-214.
- Bank, A. & T. Richter (2010). 'Neopatrimonialism in the Middle East and North Africa: Overview, critique and alternative conceptualization', ανακοίνωση σε συνέδριο με τίτλο 'Neopatrimonialism in Various World Regions', Αμβούργο. http://www.giga-hamburg.de/content/fsp1/pdf/neopat/paper_neopat_workshop_bank-richter.pdf
- Bromley, S. (1997). 'Middle East exceptionalism-myth or reality?', στο D. Potter, D. Goldblatt, M. Kiloh & P. Lewis, επιμ., *Democratization*, Cambridge: Polity Press.
- Brown, N. & A. Hamzawy (2007). 'Arab spring fever', *The National Interest*, Sep/Oct: 33-40.
- Brownlee, J. (2007). *Authoritarianism in an Age of Democratization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carothers, T. (2002). 'The end of the transition paradigm', *Journal of Democracy* 13(1): 5-21.
- Davis, K. (1951). 'Political ambivalence in Latin America', στο A. N. Christensen, επιμ., *The Evolution of Latin American Government*. New York, NY: Henry Holt.
- Diamond, L. (2010). 'Why are there no Arab democracies?', *Journal of Democracy* 21(1): 93-104.
- Eisenstadt, S. (1973). *Traditional Patrimonialism and Modern Neopatrimonialism*, London: Sage.
- Erdmann, G. & U. Engel (2007). 'Neopatrimonialism reconsidered: critical review and elaboration of an elusive concept', *Commonwealth & Comparative Politics* 45(1): 95-119.
- Gerber, H. (1987). *The Social Origins of the Modern Middle East*. Boulder, CO: Lynne Rienner Press.
- Grugel, J. (2002). *Democratization. A Critical Introduction*, New York: Palgrave.
- Hinnebusch, R. (2006). 'Authoritarian persistence, democratization theory and the Middle East: An overview and critique', *Democratization* 13(3): 373-395.
- Hinnebusch, R. (2010). 'Toward a historical sociology of state formation in the Middle East', *Middle East Critique* 19(3): 201-216.
- Huntington, S. P. (1968). *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press.
- Huntington, S. P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman, OK: University of Oklahoma Press.
- Huntington, S. P. (1993). 'The clash of civilizations?', *Foreign Affairs* 72: 22-49.
- Kedourie, E. (1992). *Democracy and Arab Political Culture*, Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy.
- King, S. (2009). *The New Authoritarianism in the Middle East and North Africa*, Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Kohler, K. (2008). 'Authoritarian elections in Egypt: Formal institutions and informal mechanisms of rule', *Democratization* 15(5): 974-990.
- Kramer, M. (2001). *Ivory Towers on Sand: The Failure of Middle Eastern Studies in America*. Washington, DC: Washington Institute for Near East Policy.

- Langohr, V. (2004). 'Too much civil society, too little politics: Egypt and liberalizing Arab regimes', *Comparative Politics* 36(2): 181-204.
- Lewis, B. (2002). *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Oxford: Oxford University Press.
- Lipset, S. M. (1959). 'Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy', *American Political Science Review* 53(2): 69-105
- Lockman, Z. (2004). *Contending Visions of the Middle East. The History and Politics of Orientalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahoney, J. & R. Snyder (1999). 'Rethinking agency and structure in the study of regime change', *Studies in Comparative International Development*, 34(2): 3-32.
- Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston, MA: Beacon Press.
- Posusney, M. P. (2004). 'Enduring authoritarianism. Middle East lessons for comparative theory', *Comparative Politics* 36(2): 127-138.
- Pye, L. & S. Verba, επιμ. (1965). *Political Culture and Political Development*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sadiki, L. (2000). 'Popular uprisings and Arab democratization', *International Journal of Middle East Studies* 32: 71-95.
- Said, E. (1978). *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, London: Routledge.
- Schedler, A. επιμ. (2006). *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Schmitter, P., G. O' Donnell & L. Whitehead, επιμ. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, London: Johns Hopkins University Press.
- Sharabi, H. (1988). *Neopatriarchy. A Theory of Distorted Change*. Oxford: Oxford University Press.
- Schlumberger, O. (2001). 'The Arab Middle East and the question of democratization: Some critical remarks', *Democratization* 7(4): 104-132.
- Schlumberger, O. (2010). 'Opening old bottles in search of new wine: On nondemocratic legitimacy in the Middle East', *Middle East Critique* 19(3): 233-250.
- Tocqueville, A. ([1835] 2008). *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Αθήνα: Στοχαστής.
- Valbjørn, M. & A. Bank (2010α). 'Guest editors' note', *Middle East Critique* 19(3): 181-182.
- Valbjørn, M. & A. Bank (2010β). 'Examining the "post" in post-democratization: The future of Middle Eastern political rule through lenses of the past', *Middle East Critique* 19(3): 183-200.
- Weber, Max ([1922] 1978). *Economy and Society*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Yom, S. (2005). 'Civil society and democratization in the Arab world', *Middle East Review of International Affairs* 9(4): 14-33.